

МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКС У КАЛУДРИ КОД БЕРАНА Трагом једне анахоретске монашке заједнице

Др Даница Поповић, др Марко Поповић
САНУ Београд

Апстракт: Осаци манастирског комплекса у Калудри код Берана (Горње Полимље) показују две главне етапе у животу ове монашке заједнице. Из старијег, средњовековног раздобља потиче црква, која је у млађој етапи дограђена и живописана. Ова обнова везује се за период успона након обнове Пећке патријаршије. О успостављању киновитског поретка у том раздобљу сведочи ктиторски натпис јеромонаха Дионисија.

Кључне речи: монаштво, киновија, испосница, ктиторски натпис, Горње Полимље, Калудра.

Предмет нашег рада је мало позната средњовековна монашка обитељ, чији су остаци скривени у клисури Калударске реке, на стеновитим падинама планине Мокре. Истраживање овог локалитета које је обављено у новије време, свакако је много допринело потпунијем познавању сакралне топографије Горњег Полимља.¹ Осим таквог, регионалног значаја, Калудра је вредна пажње и са других становишта. Нашу пажњу она је привукла као занимљив пример једне монашке задужбине, а такође, као заједнице која је, како изгледа, временом мењала своје устројство.

Најновија, обухватна истраживања историјског и уметничког наслеђа Горњег Полимља, пружају убедљиву потврду важности овог подручја за познавање развојних токова средњовековне српске државе, њених институција и садржаја културе. Црквено и духовно, а неретко и политичко средиште ове области било је и до данас остало у манастиру Ђурђеви Ступови код Берана. Ова угледна немањихка задужбина с краја 12. века, која је од 1219/20. године деловала као средиште Будимљанске епископије, доцније и митрополије, била је вековима духовно упориште и носи-

¹ Најзаслужнији истраживач је археолог Предраг Лутовац, а основни рад: П. Лутовац, *Манастирски комплекс Ђелије у Калудри*, Милешевски записи 7 (2007) 75–87.

лац просвећености на читавом овом подручју.² Таква њена улога дошла је до пуног изражаја и приликом организације монашког живота. Опсежна теренска истраживања и археолошка ископавања, подупрта испитивањем писаних извора и лингвистичких студија, значајно су унапредили наша знања о сакралној топографији Горњег Полимља и указала на присуство различитих типова монашких заједница.³

Међу њима, као посебно карактеристично, опажа се снажно присуство пустињског, келиотског монаштва.⁴ Његов физички оквир представљају исихастирије устројене у бројним пећинама овог подручја, а смисао таквог „градитељства у стени” већ смо истицали, у више наврата. Тако су манастиру Ђурђеви Ступови припадале исихастирије, устројене у литицама локалитета „Паклене”, које су коришћене у раздобљу од 12. до 15. века.⁵ Сасвим изузетан локалитет представља и комплекс манастира Шудикове, који се налази на излазу из Берана, у врлетним падинама Тивранске клисуре. Осим омање киновије, комплекс обухвата пећинске келије, извор „чудотворне”, лековите воде што извире из стене, као и недавно истражен и изузетно занимљив пећински скит на локалитету Урошевица.⁶

У свим поменутих случајевима реч је о препознатљивом и широко распрострањеном моделу Источног монаштва, заступљеном у бројним *светим горама* византијског света. Он обухвата, у оквиру једне заједнице, више облика иночког живљења, а међу њима и два основна типа – општежиће, које се одвија у манастиру, и пустињаштво, упражњавано у келијама, често устројеним управо у околним пећинама. Такав начин живота, био је нарочито развијен на Атосу, који је од 10. Ве-

² За најновије резултате истраживања историје и споменичког наслеђа Будимљанске епархије, в. Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, Зборник радова, ед. М. Радујко, Беране–Београд 2011.

³ *Ibidem*, посебно радови Б. Кнежевић, *Манастири и цркве Будимљанске епархије*, 249–275; П. Лутовац, *Резултати нових археолошких истраживања на подручју Будимљанске епархије*, 277–311; С. Мишић, Е. Миљковић, *Истраживања сакралне топографије Горњег Полимља (до краја 16. века)*, 475–463.

⁴ Д. Поповић, *Пештерно монаштво Горњег Полимља, Истраживања у 2005. и 2006. години*, Милешевски записи 7 (2007) 135–138.

⁵ Д. Поповић, *Исихастирије манастира Ђурђеви Ступови у Будимљу*, in: Ђурђеви Ступови, 2012, 323–338.

⁶ *Ead.*, *Комплекс манастира Шудикове*, у: На траговима Војислава Ј. Ђурића, Ед. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 2012, 379–395; в. и М. Поповић, *Манастирски комплекс у Урошевици, први резултати истраживања*, Милешевски записи 7 (2007) 25–30.

ка стекао водећу улогу међу монашким горама православног Истока.⁷ Истраживања су показала да је управо тај образац битно утицао на организацију монаштва у српским земљама. Заслуга за његово усвајање и прилагођавање сопственим потребама припада Светом Сави – творцу српске црквене организације и устројитељу монашког живота, укључујући и келиотски. Модел који је Савином заслугом успостављен у Хиландару, а потом и Студеници, имао је снажног одјека на потоњи развој монаштва у српским земљама. Тај образац, који чини матична киновија окружена исихастиријама поновљен је, након Студенице, и код других владарских задужбина, као и средишта српске цркве у Пећи. Слично је било и у јужним областима, нарочито у раздобљу 14. века, када се око угледних општежића образују веће или мање заједнице пустињака.⁸ Снажан полет пустињаштва у српским земљама забележен је у другој половини 14. и првој половини 15. века. Тада су, склањајући се пред турским налетима, многи угледни анахорети-исихасти пронашли уточиште у северним, још увек неосвојеним подручјима, где су покровитеље нашли међу владарима из династије Лазаревића и Бранковића, али такође, међу црквеним великодостојницима и истакнутом властелом. Својим деловањем, они не само што су обележили духовни живот на ширем балканском простору, већ су дали снажан подстицај развоју монашког живота, нарочито оног пустињачког.⁹

⁷ А. М. Talbot, *Les saintes montagnes à Byzance*, in: *Monastères, images, pouvoirs et société à Byzance: nouvelles approches du monachisme byzantin*, ed. M. Kaplan, Paris 2006, 263–318; Д. Папахрисанту, *Атонско монаштво, Почети и организација*, Београд 2003; П. Христу, *Света Гора Атонска. Историја, живот, блага*, Београд 2009, 184–197; М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 91–102; Еад. *Историја Хиландара I*, Београд 1998, 79–84.

⁸ О развоју и традицији таквог монашког обрасца, Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, Београд 2011, 163–221 (са свом старијом литературом); в. такође, Д. Поповић, *Пустиње и свете горе средњовековне Србије – писани извори, просторни обрасци, градитељска решења*, ЗРВИ XLIV (2007) 253–274.

⁹ Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV вијека*, in: *Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици*, Београд 1981, 101–134; и Д. Поповић, *Пустиње и свете горе средњовековне Србије*, passim. *Пустињско монаштво у доба Бранковића*, in: *Пад српске деспотовине 1459. године*, ed. М. Спремић, Београд 2011, 117–135; S. Popović, *The last hesychast safe havens in late fourteenth- and fifteenth-century monasteries in the Northern Balkans*, ЗРВИ 48 (2011) 217–257; Д. Поповић, *Култ светог Јоаникија Девичког*, in: *Византијски свет на Балкану II, Византолошке теме*, ed. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 607–623; М. Tomić Đurić, *The Isles of Great Silence: Monastic Life on Lake Scutari under the Patronage of the Balšić*, *Balkanica* XLIII (2012) 81–116.

У оквиру распрострања и развоја таквог монашког обрасца треба сагледавати карактер и функцију монашке насеобине у Калудри.¹⁰ Она се налази десетак километара од Берана, на самом југоисточном рубу средњовековне жупе Будимље.¹¹ Село Калудра, са остацима манастирског комплекса, смештено је у малом проширењу Калударске реке, у истоименој клисури. Стешњено испод стрмих и релативно стеновитих падина планине Мокре, село је чак до средине 20. века било готово неприступачно. Оно је несумњиво средњовековног порекла: први пут је забележено у најстаријем турском попису из 1485. године, када се ту налазило свега 11. кућа, док је столеће касније, у попису Нахије Будимља из 1582/83. године, у селу евидентирано 17 кућа.¹² Остаци некадашњег манастира налазе се на самом источном крају села, на локалитету Црквине, у оквиру нешто ширег потеса који мештани називају Ћелије. Сви поменути топоними веома су речити и већ сами по себи указују на карактер локације. Тако је име *Калудра* изведено од речи калуђер (грчки „калогерос“), *Црквине* је уобичајени назив за место на којем се некада налазио сакрални објекат, то јест црква, док топоним *Ћелије* указује на анахоретске насеобине, односно келије пустињака.¹³ Важан садржај ове целине свакако су пећине и окапине са траговима коришћења, које се налазе на северној падини клисуре, међу стеновитим гребенима.

Историја монашке насеобине у Калудри није, нажалост, осветљена писаним изворима. Ипак, она представља један је од оних локалитета чију повест бар донекле осветљавају веродостојна народна преда-

¹⁰ Локалитет смо истраживали у склопу вишегодишњег пројекта *Пеитерно монаштво у области Полимља*, у сарадњи са Музејом у Пријепољу и његовим директором г. Славољубом Пушицом. Резултати истраживања делимично су публиковани: D. Popović, M. Popović, *An Example of Anchoritic Monasticism in the Balkans: the Monastery Complex at Kaludra near Berane* in: *Archeologia Abrahamica. Studies in archaeology and artistic tradition of Judaism, Christianity and Islam*, ed. L. Beliaev, Moscow 2009, 313–331. Другачија тумачења појединих питања које доносимо овом приликом, почивају на резултатима најновијих, у међувремену изведених истраживања.

¹¹ Г. Томовић, *Жупа Будимља*, Милешевски записи 5 (2002) 63–75.

¹² S. Pulahu, *Defteri i registrete Saniakut te Skadres i vitit*, Tiranë 1974, 89; С. Мишић, *Насељеност Полимља у средњем веку*, Милешевски записи 6 (2005) 73–74.

¹³ О значењу ових топонима, v. А. Лома, *Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу*, Оноματοлошки прилози 11 (1990) 16; Id. *Језичке старине Полимља и Потарја – сведочанства старосрпских повеља*, in: Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, 196; С. Мишић, *Црквине и црквита – неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања)*, Црквене студије 4 (2007) 298; Id. *Истраживања сакралне топографије Горњег Полимља*, 456; Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња*, 162.

ња. Реч је о нарочитом менталитету тамошње, динарске популације, који се готово непромењен сачувао до 20. века, а одликовао се снажним култом предака и упорним, вековним чувањем историјског памћења.¹⁴ Дакле, на локалитету *Црквине*, где су се пре археолошких ископавања уочавали једва видљиви трагови зидова, мештани су се окупљали на дан св. Луке, преносећи традицију да се у прошлости ту налазио манастирски храм посвећен овом светитељу. Према локалном предању, ово место, „склонито и подесно за усамљенички живот”, некада је било „монашко обитавалиште”. Остало је упамћено да се, у давнини, у дну села налазио манастир, а да се изнад његових развалина „у стјеновитим странама налазе пећине као удубљења са још очуваним траговима живота” – очигледно некадашње монашке келије. Предање такође бележи да је читава монашка заједница име добила по својим обитаваоцима – калуђерима, док потес *Пелије*, „тихи и заклоњени крај села, испод брда и стијена до Калударске клисуре” свој назив дугује келиотима – пустињацима који су га настањивали.¹⁵ Стога, без обзира на свој локални значај, Калудра представља пример који изврсно илуструје однос анахорета према природном окружењу, тачније, пажљив и смишљен одабир места за упражњавање усамљеништва.¹⁶ Такви простори, често култног карактера, будући освештани монашким животом и подвигом, имали су дугу традицију на подручју Балкана. Они су врло често били везани управо за особен природни амбијент чији карактер одређују топоси какви су *планина, шума, камен*.¹⁷

Имајући у виду расположиву изворну грађу, логично је што највише сазнања о Калудри пружају материјални остаци. Најважнија су,

¹⁴ Ј. Цвијић, *о. с.* 362–370; cf. такође, М. Дашић, *Васојевићи, од помена до 1860. године*, Београд 1986; М. П. Цемовић, *Васојевићи*, Београд 1991.

¹⁵ Р. Ј. Вешовић, *Плеће Васојевићи*, Сарајево 1935, 168–169.

¹⁶ Из обимне литературе о монашким светим местима источног света, овом приликом издвајамо: В. Flusin, *Le moine et le lieu: récits de fondation à Scété et dans le monde des Apophtegmes*, in: *Saints Orientaux*, Ed. D. Aigle, Paris 1993, 117–139; М. Kaplan, *Le choix du lieu saint d'après certaines sources hagiographiques byzantines*, in: *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident, Etudes comparées*, Ed. M. Kaplan, Paris 2001, 183–198; N. Bakirtzis, *The Creation of an Hierotopos in Byzantium: Ascetic Practice and its Sacred Topography on Mt. Menoikeion*, in: *Hierotopy, The Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, Ed. A. Lidov, Moscow 2006, 128–129 и passim; Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња*, 203–207.

¹⁷ в. Зборник радова Свети места на Балканите, а нарочито, К. Л. Динчев, *Од общото към конкретното свещено пространство в историко-героическия фолклор /From the General to the Specific Holy Space in the Historical Heroic Folklore/*, Благоевград 1996, 45–50.

свакако, била систематска археолошка ископавања локалитета, обављена 1991. године, када су откривени остаци манастирске цркве и део комплекса са њене северозападне стране.¹⁸ Вредни подаци добијени су и током истраживања 2008. године, када је рекогносцирана северна, стеновита падина клисуре, уз мања истраживања у једној од пећина.¹⁹ Изложићемо, сажето, основне резултате ових изучавања.

Манастирски комплекс у Калудри није настао једновремено већ је грађен и дограђиван у више етапа које се могу оквирно издвојити, конструктивно као и хронолошки. У првој етапи, која припада раздобљу средњег – највероватније 14. века – подигнута је црква. Она припада типу једнобродних грађевина са унутрашњим простором подељеним на три неједнака травеја. Централни травеј, пространији од осталих, био је надвишен куполом. Овакав облик основе уочава се код читавог низа сакралних здања у Полимљу, насталих у ширем временском раздобљу од краја 12. до средине 16. века. Међутим, у односу на ове опште одлике које је сврставају у круг скромнијих остварења регионалног, рашког градитељства из раздобља пре турских освајања, црква у Калудри издваја се и извесним особеностима за које немамо ближих аналогја. То се на првом месту односи на неуобичајено скраћен простор западног травеја са паром пиластара, у чију су зидну масу уграђене две правоугаоне нише. Ови пиластри продужени су до зида према припрати, грађеној истовремено са наосом. Такво конструктивно решење, које је подразумевало померање куполе према средишњем делу цркве, битно је утицало на општи изглед грађевине. На тај начин, у пропорцијском смислу, остварен је складнији изглед цркве, за разлику од других сличних храмова овога типа, којима су припрате готово по правилу накнадно дограђиване.

Зидови првобитне цркве у Калудри грађени су ломљеним притесаним каменом, док су од сиге били клесани купола, полукалота апсиде, полуобличасти сводови над припратом и бочним травејима, као и монолитни прагови и довратници. Под у наосу и олтару био је поплочан опекама. У току ископавања цркве откривени су и други пажње вредни садржаји. Тако је утврђено да је под у наосу и олтару био поплочан опекама, а да је квадратна амвонска розета, клесана од пешчара, украшавала центар поткуполног простора. Уз западну фасаду цркве била је призидана камена клупа, која је на својој горњој површини веро-

¹⁸ П. Лутовац, *Манастирски комплекс Ђелије у Калудри*, 75–87; Id. *Резултати нових археолошких истраживања на подручју Будимљанске епархије*, in: Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, 277–284.

¹⁹ Д. Поповић, *Пештерно монаштво Горњег Полимља*, 135–138.

ватно била завршена дрвеном плочом (даском). У њеном оквиру, уз северни руб портала, налазио се игумански трон, омеђен блоковима клесане сиге који су истовремено служили као ослонци за руке.²⁰

Веома занимљиви подаци добијени су истраживањем источног дела храма. Тако се, на основу сачуваних трагова, дошло до закључка да је дрвени иконостас одвајао олтарски простор од осталог дела цркве и да је био заснован на клесаним блоковима сиге у равни пода. У средишту олтара откривен је стубац часне трпезе, грађен од камена и клесане сиге, а у његовом средишту откривен је веома занимљив налаз – фино обрађена осмоугаона комора за свете мошти. Иако се оне нису сачувале, налаз потврђује древни канон хришћанске Цркве, који налаже да се божји храм заснује на честици светитељских реликвија.²¹ Стубац часне трпезе био је прекривен фрескомалтером и осликан. На предњој, западној страни сачувало се постоље крста Голготе, док је са јужне, бочне стране, у оквиру који чине широке траке, црном бојом исписан ктиторски натпис, о којем ће даље бити више речи.

Важно је нагласити да у току археолошких истраживања вршених у Калудри, нису уочени трагови здања манастирског комплекса, који би одговарали времену његовог заснивања и грађења првобитне цркве. Та чињеница може се двојако тумачити. С обзиром на то да је јужни део некадашњег насеља временом потпуно уништен речном ерозијом, док је простор северно и северозападно од цркве био ограничен релативно стрмом падином и измењен делимичним укопавањем познијих објеката, може се помишљати да су се уз првобитну цркву налазила дрвена здања, која нису оставила препознатљиве трагове на археолошки истраженим просторима. Друга могућност тумачења тиче се самог карактера првобитне монашке заједнице у Калудри. Наиме, изостанак уобичајених здања могао би да укаже на то да монашка обитељ није била организована као општежиће, већ као својеврсна „лавра“, заједница монаха која није била подвргнута стриктним правилима киновитског живота.²²

²⁰ За опис пронађених остатака, в. нап. 17; темељна студија о свечаним седиштима црквених достојанственика, у средњовековној Србији и византијском свету, М. Радујко, *Епископски престо у Србији средњег века*, 2008. (рукопис у припреми за штампу).

²¹ Још увек темељна студија, J. Braun, *Der christliche Altar in seiner christlichen Entwicklung*, Bd. 1, München 1924, 191–220; такође, A. Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart*, München 1997, 167–172 (са обимном библиографијом); в. О. Кандић, *Утемељење цркава у средњем век*, Зограф 9 (1978) 12–14.

²² Д. Папахрисанту, *Атонско монаштво*, 28–48.

О судбини монашке обитељи у Калудри у млађој етапи њеног битисања нема расположивих писаних извора. Сва је прилика да у време након турских освајања она није била изложена великим пустошењима, с обзиром на то да се налазила на тешко приступачном месту, далеко од главних путева. У сваком случају, једна важна обнова документована је поменутиим ктиторским натписом на ступцу часне трпезе. Из њега сазнајемо да је ктитор обнове, јеромонах Дионисије, био духовно лице, што представља занимљиво питање, на које ћемо се вратити у даљем излагању. Једнаку важност има и обавештење да је Дионисије, са сабраћом, у Калудри успоставио киновитски монашки поредак, што би ишло у прилог претпоставци да је претходна заједница била другачије устројена. Натпис је, такође, значајан за питања хронологије живота ове обитељи. На основу његових палеографских од-лика, он је оквирно опредељен у раздобље од средине 15. до средине 16. века. Почетни део натписа сада недостаје, а преостали рашчитани текст, са мањим допунама гласи:

[+ азъ кромонахъ]	(+ Ја јеромонах)
дионисие п[оновихъ]	Дионисије п(онових)
цр(ь)квоу. съ братиам[и]	цркву. С братијом у
ѡже ѡх(рист)е ѡчинихъ [о-]	Христу учиних (о-)
пштежитиє тко ће га	пштежиће. Ко ће га
скинѡти да є прок(л)єтъ	скинути да је проклет
Ѡ г(оспод)а в(ог)а Ѡ в(с)єхъ	од господa Бога (и) од свих
с(вє)тихъ аминь ∴	светих амин. ²³

Млађу етапу живота Калудре досадашњи истраживачи по правилу су везивали за раздобље након поновног успостављања Пећке патријаријаршије, 1557. године, и духовне обнове која је тада наступила у српским земљама. Манастирска црква тада је проширена доградњом правоугаоних певница, а са северне стране и простором намењеним за проскомидију. Зидови у унутрашњости храма били су прекривени живописом, о чему сведочи мноштво откривених фрагмената. Током

²³ Г. Јовановић, Г. Томовић, *Старосрпски натписи из манастира Светог Ђорђа код Берана и из околине*, in: Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, 518–520.

истраживања, пронађени су остаци сокла украшеног полупалметама, као и мноштво фрагмената фресака, од којих је реконструисан део композиције Силаска Светог Духа. На основу њених стилских одлика, живопис је поуздано приписан угледном сликару с краја 16. и првих деценија 17. века, попу Страхињи из Будимље.²⁴ Та атрибуција представља ретко и утолико драгоцене хронолошко упориште за сагледавање историје манастира. Она, међутим, отвара питање датовања поменутог ктиторског натписа у раздобље од средине 15. до средине 16. века. Уколико га прихватимо као веродостојно, то би значило да је црква добила живопис више деценија након Дионисијеве обнове.

У сваком случају, архитектури млађе етапе карактеристичан печат дале су поменуте доградње певничких простора. Наиме, сличне интервенције уочене су и на неким другим затеченим храмовима на ширем подручју Полимља. Навешћемо само неке од најближих аналогија. У комплексу манастира Куманице, у клисури Лима, северно од Бијелог Поља, старијој једнобродној цркви са три травеја (14. век) на сличан начин дограђене су правоугаоне певнице и проширен олтарски простор додатком мање проскомидије. Обнова у Куманици поуздано је датована у другу половину, односно пре последње деценије 16. века.²⁵ Веома сличне градитељске интервенције, изведене у истом раздобљу, уочене су и на остацима манастирске цркве у Житину код Пријепоља.²⁶ Појава правоугаоних певничких простора, који су у наведеним случајевима дограђивани уз старије обнављане цркве, још је израженија код новоподигнутих храмова тога доба. Обнова рашке градитељске традиције, уочена још током прве половине 15. века у земљама Косача, остала је дубоко укореењена и у потоњим временима. Подручја Херцеговине и Подриња јављују се у тим временима као просперитетна средишта српског сакралног градитељства.²⁷ Од краја 15. па све до првих деценија 17. века, подиже се читав низ мањих храмова на традицијама претход-

²⁴ З. Ракић, *Зидно сликарство 16. и 17. века у Горњем Полимљу. Брезојевица и Калудра*, in: Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, 583–584, сл. 15–17 (са старијом литературом).

²⁵ Д. Поповић, М. Поповић, *Манастир Куманица на Лиму*, Београд 2004, 42–45.

²⁶ М. Поповић, *Остаци манастирског комплекса у Житину*, Милешевски записи 6 (2005) 79–89; Id. *Комплекс Житинског манастира у Полимљу*, Саопштења XLI (2009) 25–44.

²⁷ В. Ј. Ђурић, *Милешева и дрински тип цркве*, Рашка баштина 1 (1975) 15–21.

не епохе, а тај процес је након обнове Патријаршије уочљив и у другим српским областима.²⁸

Након обнове цркве, највероватније у последњим деценијама 16. века, подигнута су и друга здања манастирског комплекса.²⁹ Она са јужне стране одавно су ишчезла услед речних бујица, док су грађевине са северозападне стране делимично очуване. У току археолошких истраживања ту су откривени остаци двеју грађевина. Прва, ближа цркви, имала је у приземљу две неједнаке просторије укопане у падину. Оне су биле грађене ломљеним каменом, а на основу пронађених остатака гари, угљенисаног дрвета и гвоздених клинова, може се поуздано закључити да је над њима постојао и спрат, највероватније у целини конструисан од дрвене грађе. Друга, знатно дужа просторија имала је двоја врата, што је јасна индиција да се састојала од два одељења, свакако раздвојена дрвеном преградом. Испред ове грађевине постојао је и дрвени трем са доксом (галеријом) на спрату. Западно од овог здања некада се налазила још једна, пространа грађевина. У оквиру њеног северног зида откривен је остатак зиданог отвореног огњишта – оцаклије, надвишеног посебном конструкцијом која је почивала на два истурена дрвена стуба. Са бочних страна ове конструкције налазиле су се две веће нише намењене похрањивању посуђа. На основу поменутих садржаја, дошло се до поузданог закључка да су у питању остаци некадашње кухиње која се, по свему судећи, продужавала у манастирску трпезарију. Нажалост, крајње оскудни археолошки налази сада нам не дозвољавају да на иоле прецизнији начин сагледамо појединости некадашњег манастирског инвентара или свакодневног живота монашке заједнице.

Нема сачуваних докумената о животу Калудре током 17. века, као ни у тешким раздобљима аустро-турских ратова. Према подацима до којих се дошло у току археолошких ископавања, могло се јасно уочити да је читав манастирски комплекс био спаљен и насилно разорен. То се највероватније догодило 1738. године, када су у току аустро-турског рата, трагичног по судбину православних хришћана, пострадали сви манастири у Будимљи и Полимљу, међу којима и оближња, веома угледна светилишта крај Берана, манастири Ђурђеви Ступови и Шудиково.³⁰ Данас можемо само нагађати да ли је пропаст ових угледних

²⁸ М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства 16. у 17. века*, Београд 1991.

²⁹ v. нап. 17.

³⁰ Р. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу*, in: *Историја српског народа IV*, Београд 1986, 146–152 (са изворима и литературом).

киновија у потпуности затрла и друге, келиотске облике живота, традиционално веома присутне на овом подручју.

Као што је већ истакнуто, битан садржај монашке заједнице у Калудри биле су испоснице, устројене у њеном окружењу. У току рекогносцирања терена евидентирано је више пећина које су могле имати такву функцију, а једна од њих систематски је истражена.³¹ Та пећина се налази десетак минута хода од манастира, са његове западне стране, из чега следи да су обитаваоци ове келије имали веома лак приступ матичном манастиру. Ако је судити по древном обичају Источног монаштва, као и прописима регулисаним типиком, пуствожитељи су у манастир одлазили празницима и недељом како би присуствовали литургији и заједничком обеду и снабдели се потрепштинама за живот у току седмице.³² Пећина (димензија око 17 x 6 м) налази се на стрмој падини, око 70 м изнад данашњег пута према Беранама. Окренута је ка југозападу, осунчана је и сува, па стога веома погодна за обитавање. Испред њеног улаза налази се омања зараван, коју од улаза дели ниска вертикална стена, као нека врста природне преграде. Локалитет садржи много трагова некадашњег коришћења. Најјучљивији су остаци сухозида, који се протеже дуж читавог спољног руба заравни. Имајући то у виду, као и мање трагове малтера око улаза, може се претпоставити да су око пећине вршене неке градитељске интервенције. Оне, ипак, не искључују постојање дрвене конструкције – колибе, подигнуте испред пећине, што у средњовековној Србији представља најчешћи облик анахоретског боравишта.³³

Келија у Калудри имала је и друге садржаје, својствене пустињачким заједницама. Таква су седишта уклесана у стени, и то на пажљиво одабраним тачкама: једно се налази на крајњој, западној страни заравни, најдуже изложеној сунчевим зрацима, док је друго устројено на највишој

³¹ Д. Поповић, *Пештерно монаштво Горњег Полимља*, 133–135.

³² О односу манастира и келије, као и о начину живота келиота, Д. Папахристанту, *Атонско монаштво*, 28–34 и даље; S. Popović, *Sabaite Influence on the Church of Medieval Serbia*, in: *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present*, ed. J. Patrich, Leuven 2001, 396–400; о типцима који регулишу келиотски начин живота, Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња*, 189–196 (са изворима и литературом).

³³ Д. Поповић, *Монах-пустињак*, in: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Ed. С. Марјановић Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 579–580; Ead. *Исихастичке манастира Ђурђеви Ступови*, 334–336 (са литературом о овом питању); хипотетичну реконструкцију једне такве испоснице доноси М. Поповић, *Комплекс Житинског манастира*, 38–39, сл. 14.

коти стене, некој врсти осматрачнице, испред улаза у пећину.³⁴ Карактеристичан садржај свакако је и крст уклесан на предњој страни ове стене.³⁵ То знамење, осим општехришћанске поруке, у пештерним монашким заједницама има и посебан, профилактички смисао, посведочен бројним хагиографским изворима. Наиме, знамење крста штитило је анахорету на двоструки начин: од физичке погибелји, која му је претила услед живота у литицама, али и још опаснијих, демонских искушења, која су представљала саставни део његове монашке борбе.³⁶ Треба најзад поменути да је на локалитету, уз један праисторијски уломак, пронађено и неколико комада средњовековне керамике, веома важних за хронолошко опредељење испоснице. Ма како скроман, овај налаз, као и поменути садржаји испоснице, бацају бар неки трачак светлости на свакодневицу једног, сада анонимног пустињака из Калудре.³⁷

Смисао и значај манастирског комплекса у Калудри, на битан начин осветљавају подаци садржани у поменутом ктиторском натпису. Као што смо видели, обновитељ цркве и оснивач киновије био је јеромонах Дионисије, са својом сабраћом. Другим речима, ктитор Калудре припадао је категорији духовних лица, што представља посебну и занимљиву тему приликом проучавања историје српског монаштва у средњем веку. Посматрано у ширем контексту, треба истаћи да монашке задужбине нису биле непознате у источнохришћанском свету. Нарочити процват доживеле су у периоду 10–11. века, о чему сведоче знамените обитељи, а међу њима, неке су имале статус *светих гора*, које су засновали неки од најугледнијих представника пустињског монаштва свога доба: Манастир Св. Јована Рилског (941), Манастир Богородице *tu Stylou* на Латросу, задужбини Св. Павла Млађег (955), задужбине Никона Метаноита с краја 10. века, Галесион Св. Лазара (1053) итд.³⁸ За нашу тему посебно су занимљиве монашке задужбине

³⁴ За примере оваквих, камених седишта, Д. Поповић, *Монах-пустињак*, 584 (са примерима).

³⁵ За примере, в. Д. Поповић, *Монах-пустињак*, 584; С. Смолчић Макуљевић, *Сакрална топографија манастира Трескавица*, *Balkanica XXXV*, 2004 (2005) 309.

³⁶ Из обимне литературе на ову тему издвајамо, Р. Р. Јоанноу, *Démonologie populaire – démonologie critique au XI siècle. La vie inédite de S. Auxence par M. Psellos*, Wiesbaden 1971; R. P. H. Greenfield, *Traditions of Belief in Late Byzantine Demonology*, Amsterdam 1988; Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња*, 196–203 (са библиографијом).

³⁷ О свакодневном животу пустињака, L. Regnault, *La vie quotidienne des Pères du désert en Égypte au IVe siècle*, Paris 1990; Д. Поповић, *Монах-пустињак*, 552–585.

³⁸ *Byzantine Monastic Foundation Documents, Vol 1–4*, Ed. J. Thomas, A. Constantinides Hero, Washington 2000, Vol. 1, 125–134; 135–142; 313–322; 148–166.

засноване у позном средњем веку на географски релативно блиским подручјима какви су, рецимо, Св. Јована Претече на Меникејској гори код Сера, који је подигао Јаков, будући серски митрополит (1332), или манастир у Геромери у северозападној Грчкој (1337), као и чувени Манастир Преображења на Метеорима у Тесалији (1350–83), чији је ктитор Св. Атанасије.³⁹ Истраживања су, такође, осветлила нека питања везана за њихов правни положај, показавши да је ктитор који је припадао категорији монаха могао уживати посебна права, каква је духовна контрола (*episkepsis*) над својом задужбином, иако је по правилу она спадала у надлежност локалног епископа или патријарха.⁴⁰

У средњовековној Србији ктитори-монаси нису представљали уобичајену појаву. Ипак, у последњем раздобљу државности, у доба владавине Лазаревића и Бранковића, запажа се занимљив феномен. То је истакнута, често и кључна улога коју су приликом заснивања манастира имали угледни монаси – синаити. На основу постојећих извора, писаних као и материјалних, може се закључити да су они били не само покретачи таквих иницијатива, већ и прави духовни стожер ктиторске делатности тога доба.⁴¹ Овом приликом поменућемо само неколико карактеристичних случајева, међу којима су и примери владарског покровитељства. У том смислу, посебно старање кнеза Лазара, као и патријарха Спиридона, уживао је угледни монах Григорије Горњачки, ученик Григорија Синаита, о чему сведочи повеља издата њему и братији, за манастир Ждрело у клисури реке Млаве (1379–80).⁴² Сличну бригу испољио је и деспот Стефан Лазаревић, такође уз подршку патријарха, за подвижника Сисоја, првог игумана манастира Сисојеваца, са краја 14. века.⁴³ Исти владар, осведочени заштитник и дружбеник пустињака,

³⁹ *Ibid.* Vol. 4, 1579–1612; 1396–1403; 1455–1461.

⁴⁰ J. P. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington, D.C., 1987, 254.

⁴¹ О ктитарској делатности овог раздобља, најпотпуније, Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство у доба Лазаревића и Бранковића (1375–1459)*, рукопис докторске дисертације, 2006 (у припреми за штампу); Еад. *Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића. I Ктиторски натписи*, Саопштења XLV (2013) 133–146; Еад. *Прилози проучавању цркава и манастира осниваних или обнављаних у области Бранковића од 1371. до 1455. године*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013) 39–66.

⁴² А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 177–190.

⁴³ Б. Цветковић, *Манастир Сисојевац и монах Сисоје*, Историја уметности XXVI/1–2 (2002) 55–76; Т. Стародубцев, *Манастир Сисојевац*, Београд 2008, посебно на стр. 5–17 (са старијом литературом).

дао је кључни подстицај скупини монаха, избеглих са Свете Горе, да заснују киновију у подножју планине Висока, на реци Далши.⁴⁴ Та традиција наставила се и у доба владара из лозе Бранковића. Ако је судити по хагиографским изворима, заснивање манастира посвећеног Ваведенју Богородице у Девичу било је резултат заједничког ктиторства монаха-пустињака Јоаникија Девичког и његовог покровитеља деспота Ђурђа.⁴⁵ По угледу на владаре, подршку угледним анахоретама и духовницима пружали су и представници властеле, о чему имеђу осталог сведоче и фреско портрети *стараца*, по свој прилици предводника локалних анахоретских заједница, какви су се сачували у манастирима Добрун (пета деценија 14. века)⁴⁶ и Јошаница (четврта деценија 15. века).⁴⁷ Да је таква пракса надживела турска освајања, посведочила би представа опела старца Јосифа насликана у Цркви Успења Богородичиног у Крепичевцу, из друге половине 15. века.⁴⁸ Постоје такође примери да неки истакнути властелин прими монашки образ и у том статусу заснује манастир. Такав је случај са манастиром Дренча који су, са дозволом кнеза Лазара и патријарха Спиридона, подигли монах Доротеј и његов син јеромонах Данило (1382).⁴⁹ Судаћи по резултатима досадашњих истраживања, у својству ктитора могла су се јављати и духовна лица, укључујући монахе. О томе сведоче ктиторски натписи, попут оног монаха Германа у манастиру Липовац (1413)⁵⁰, или протопопа Кузме из Старог Трга код Жагубице (1429/30).⁵¹ Посебно индикативан је натпис, тачније, ктиторска белешка из Липовца. Његов осни-

⁴⁴ О томе сведочи опширан запис монаха Теодора, драгоцен због своје документарне вредности, Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, Приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 187–188.

⁴⁵ Д. Поповић, *Култ светог Јоаникија Девичког*, 609–610; Т. Стародубцев, *Прилози проучавању цркава и манастира осниваних или обнављаних у области Бранковића*, 53–54.

⁴⁶ М. Поповић, *Средњовековни Добрун*, *Старинар* LII/2002 (2003) 93–116 (са старијом литературом).

⁴⁷ Б. Цветковић, *Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници*, *Зограф* 24 (1995) 69–78; *Idem*, in: *Манастир Јошаница*, Београд 2008, 9, 49.

⁴⁸ Б. Кнежевић, *Манастир Крепичевац. Историја и архитектура*, Саопштења XLIV (2012) 143.

⁴⁹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177–190.

⁵⁰ Б. Цветковић, *Манастир Липовац, прилог проучавању*, *Лесковачки зборник XXXIX* (1999) 79–100; М. Поповић, *Липовац – трагови средњовековног боравишта*, Саопштења XXXIV (2002) 157–177; Т. Стародубцев, *Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића*, 133–134 (са изворима и библиографијом).

⁵¹ *Ibidem*, 137–138 (са изворима и библиографијом).

вач, монах Герман, подигао је цркву посвећену Преображењу и установио општежиће, уз подршку владара, кнеза Стефана Лазаревића и његовог брата Вука. Свој ктиторски чин описао је на следећи начин: „...потрудих се о светом (или овом) храму колико сам могао и установих општежитије у њему...”, а на крају натписа побројана су имања која су кнез Стефан и Вук приложили манастиру.⁵² У науци је већ одавно с правом истакнуто да овај текст указује на посебан положај ктитора монаха. Наиме, пошто они сами нису могли бити сопственици поседа, њих је манастиру обезбеђивао владар или пак властелин, уз потврду владара.⁵³

На основу писаних извора зна се још за неке задужбине духовних лица – попут цркава посвећених Св. Ђорђу у Пећи и Ждрелнику, задужбинама епископа Марка Пећког, или Храма Св. Николе у Стрелцима, који је 1419. године подигла монахиња Макрина.⁵⁴ Најзад, блиску аналогију Дионисијевом ктиторском натпису у Калудри, како топографску и хронолошку, тако и садржинску, представља ктиторски натпис јеромонаха старца Нестора из манастира Брезејевце у Горњем Полимљу из 1567. године, где се између осталог каже да је је Храм Свете Тројице подигнут и осликан „трудом и подвигом јеромонаха старца Нестора са братијом, залагањем кнеза Вукмира Степанова и кнеза Живка Белаква”.⁵⁵ За наш проблем свакако је важно нагласити да је у околини већине поменутих манастира евидентирано постојање пустињачких келија или анахоретских заједница.

У овом проблемском али и историјском контексту треба посматрати манастирски комплекс у Калудри. Нажалост, услед изостанка писаних извора, етапе формирања монашке заједнице не могу се прецизно утврдити. Ипак, ктиторски натпис јеромонаха Дионисија дозвољава да се овај процес унеколико наслути. Посебно је речит исказ да је он, са братијом, засновао општежиће, из чега би се могло закључити да је претходна монашка заједница имала другачије устројство. Томе у прилог говорила би и чињеница да здања карактеристична за киновију нису документована у старијој етапи живота манастира. Стога би се могло претпоставити да је првобитна монашка обитељ у Калудри била

⁵² в. нап. 50.

⁵³ Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, in: Моравска школа и њено доба, Ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1972, 143–144; Т. Стародубцев, в. нап. 41.

⁵⁴ Т. Стародубцев, *Прилози проучавању цркава и манастира осниваних или обнављаних у области Бранковића*, 54–56 (са изворима и библиографијом).

⁵⁵ Б. Кнежевић, *Манастири и цркве Будимљанске епархије*, 259; о живопису цркве Свете тројице, З. Ракић, *Зидно сликарство 16. и 17. века у Горњем Полимљу*, 577–583.

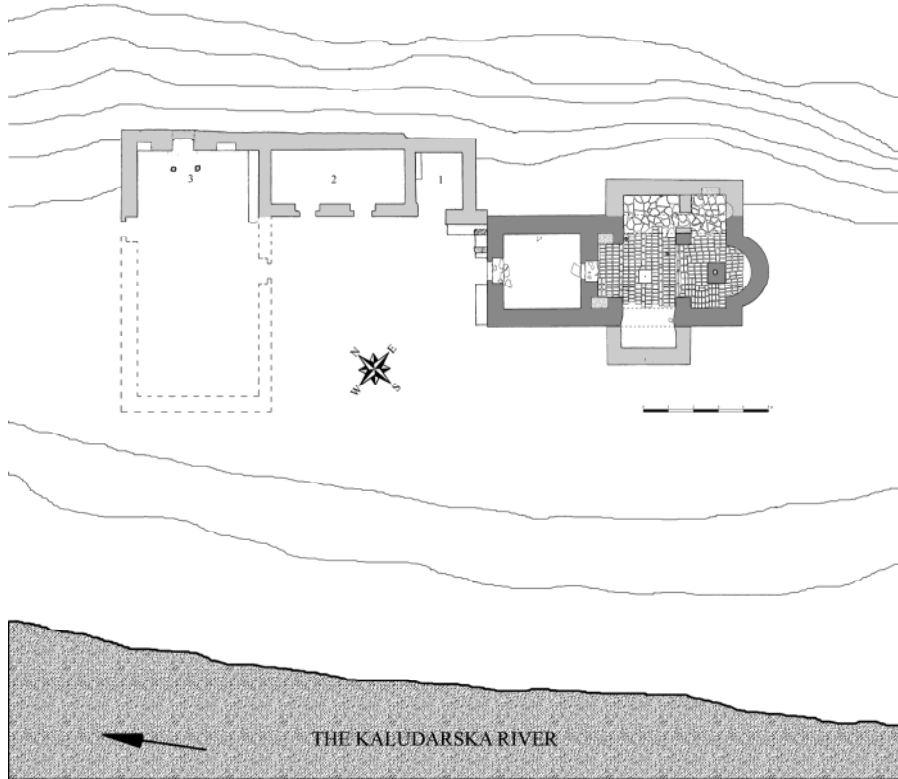
организована према неком од образаца добро познатих у монаштву православног света, укључујући и српске земље. Његову суштину чини мање или више чврста скупина инока, обично окупљених око неког угледног духовника. Када би се стекли услови, пре свега економски, таква заједница могла је да прерасте у киновитски манастир, као темељан и најпотпунији облик монашког живота. У Калудри, општежиће формирано заслугом јеромонаха Дионисија и његових братственика, по свој прилици треба везати за раздобље успона црквеног живота након обнове Пећке патријаршије.

Етилог. Давнашња жеља житеља села Калудре да се над откривеним рушевинама обнови Црква Св. Луке и оживи давно замрли манастир, остварена је 2002. године.⁵⁶ Пројекат реконструкције био је заснован на подацима до којих се дошло током археолошких истраживања, пропорцијских анализа, као и поузданих аналогија, тако да је цркви враћен изглед какав је, приближно, имала у 16. веку. Нарочито је значајно то што је у манастиру успешно обновљен литургијски живот. Тако је након готово три столећа пустоши поново успостављен монашки поредак, а врлетима Калудре враћено нешто од давно изгубљене духовне ауре.

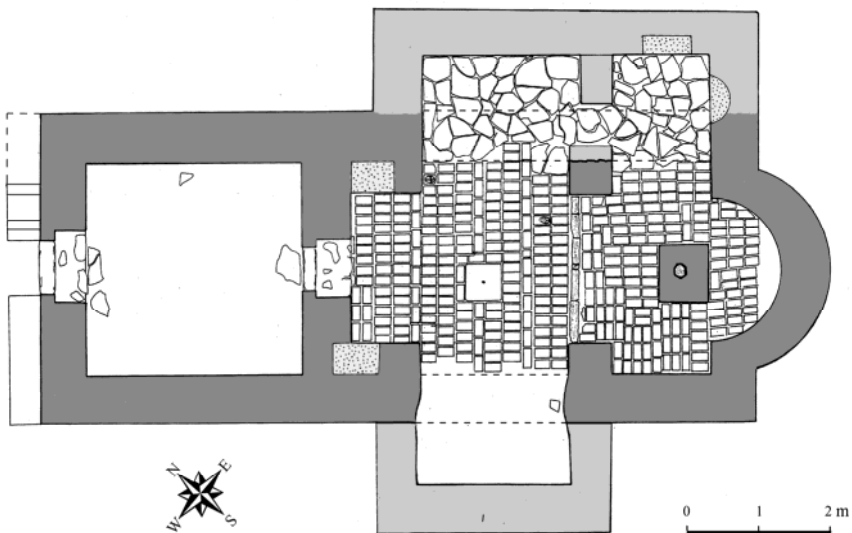
Списак илустрација

1. Калудра, манастирски комплекс, основа (према: П. Лутовац)
2. Калудра, основа цркве (према: П. Лутовац)
3. Калудра, остаци цркве након археолошких ископавања (фото: П. Лутовац)
4. Калудра, остаци Часне трпезе са ктиторским натписом (фото: М. Барјактаревић)
5. Пећинска испосница северозападно од манастира, основа и изглед (Д. Поповић)
6. Калудра, Црква Св. Луке; Силазак Светог Духа, фрагменти живописа (према: З. Ракић)
7. Калудра, Црква Св. Луке након рестаурације

⁵⁶ Средства за обнову обезбедио је г. Вељко Ралевић, некадашњи мештанин села Калудре који је радни век провео у САД. Веома успешна реконструкција цркве изведена је према пројекту арх. Владе Букмировића, а фреске у унутрашњости обновљеног храма урадио је сликар-конзерватор Драгомир Јашовић.

1.

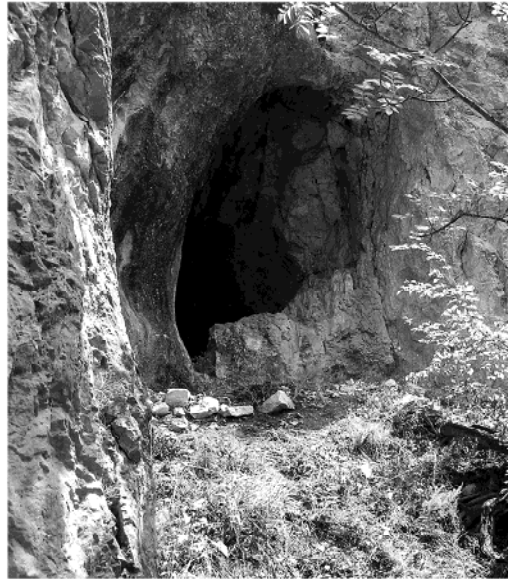
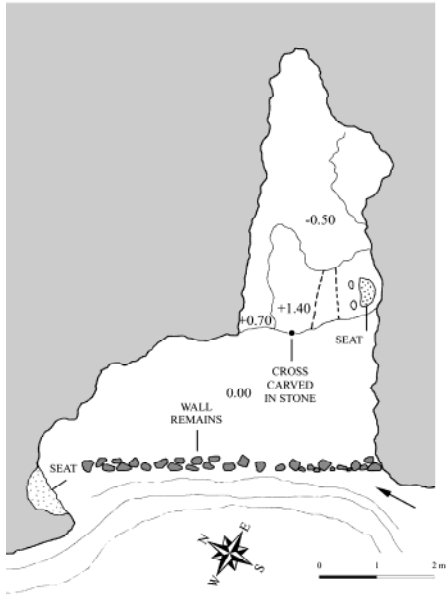
2.

3.

4.

5.

6.

7.

Danica Popović, Marko Popović
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

THE MONASTERY COMPLEX IN KALUDRA NEAR BERANE
After the trace of an Anchorites Monastic Community

Summary

The paper deals with a little known Medieval monastic community, the remnants of which are located in the canyon of Kaludarska Rijeka, not far from Berane in Upper Polimlje (northern Montenegro). Although of regional importance, Kaludra is noteworthy as an interesting example of a monastic endowment as well as a monastic community too, which apparently changed its structure with time.

Due to the lack of written records, the phases of forming the monastic complexes in Kaludra cannot be determined precisely. Archeological researches have proved that the complex was not built at a single time, but was built and appended in several phases that can be roughly separated, both in terms of construction and chronology. In the first phase that belongs to the Middle Ages – the most probably 14th century – a church was built of single-nave basis. The lack of the buildings of the monastic settlement could be a proof that the original monastic community was not organized as a coenobium, but as a group of Anchorites, which was, as a rule, gathered around a spiritual father. Such a monastic pattern was quite widespread in the Orthodox world, including the Serbian countries. This assumption could be supported by numerous hermitages in the surroundings, as well as by the local toponymy.

The Coenobitic order in Kaludra was established by merit of hieromonk Dionisije and his fraternity, and this is witnessed by an inscription at the foot of the altar-table. By its paleographical characteristics, the inscription can be tentatively dated to the time between mid-15th and mid-16th century. At this, younger stage, the existing church was extended by the cantor's stand and the narthex, and monastery buildings were built around it. Based on the surviving fragments of the frescoes, painting is attributed to a prominent artist of the time, the priest Strahinja from Budimlje (late 16th and early 17th century). The authors suggest that this renewal in Kaludra should probably be linked to the period of the rise of church life in the Serbian countries after the restoration of the Patriarchate of Pec.